

**КЫРГЫЗ ТИЛИ ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕГИ
ЭТИШ СОЗДОРДУН БЕРИЛИШИ**
(Озбек мектептеринин башталгыч класстарынын мисалында)

Макалада кыргыз тили – чет тили катары жана башка улуттардын кыргыз тилин үйрөнүүдөгү маселелер каралган. Өзбек мектептери үчүн жарык көргөн кыргыз тилиндеги окуу куралдарындагы этиштер жана алардын сүйлөмдөгү орду.

Статья рассматривает проблемы кыргызского языка и глагола в кыргызских учебниках и их роль в предложениях.

The article devoted to Kyrgyz language, its problems and the verbs in sentences.

Кыргыз тилин билүү биринчи кыргыз улутундагы атуулдардын кутулгус парзы экендигин ар дайым эсибизден чыгарбасак. Анткени, өзүбүз эне тилибиздин патриоту болбосок, Кыргызстанда жашаган башка улуттун өкүлдөрүн кантип кыргыз тилинде сүйлөөгө мажбурлай алмак элек. Бул жөнүндө көптөгөн окумуштуулар өз ойлорун айтып келе жатат. Мисалы, Т. Үсөналиев “Кыргызстанда жашап жаткан бардык жарандар мамлекеттик тилди билүүсү тийиш, бул жөнүндө мыйзам болбогону менен бул акыйкат аксиома. Ошондуктан өзүбүз үйрөнгүчө башка калкты кое туралы дегенибиз туура эмес. Азыртадан эле бүткүл Кыргызстандын элине тилди үйрөтүү маселесин бирдей жолго коюу керек. Мен буга көзүм менен көрүп, көкүрөгүм менен туюп, өзүм ушундай маселелерге аралаша жүрүп, практикада көргөнүмдөн кийинки жыйынтыктан улам айтып жатам. Тилди үйрөнүү үчүн өз ыктыяры, каалоосу же кызыгуусу керек”, - деген өзүнүн так оюн айтат. (караңыз “Кутбилим” газетасы, 11.01.08).

Бүгүнкү күндүн талабы мына ушул нерсени сурап жатат. Бул темага кайрылбай кое албайбыз. Анткени улуттук тилибиздин эртеңки тагдыры баарыбызды ойлондурбай койбойт деп ойлойм. Тилибиз кечээ гана мамлекеттик тил деген статуска ээ болду. Бирок анын кабыл алынышы кагаз жүзүндө гана калып жатат, деп айтууга толук негиз болбосо да, анчалык эле чеке жылытаарлык иш кылганыбыз көрүнбөй жатат. Биз тил маселесинин бир гана өңүтүн карап көрүүнү чечтик. Анткени баардык тил илиминин маселелерин карап чыгуу өтө оор жумуш экендиги айтпаса да белгилүү эмеспи?

Ошентип, кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн башка тилдерде окутулушунун абалы жана андагы берилген материалдар жөнүндө сөз козгомокчубуз. Алсак, өзбек мектептери үчүн чыккан кыргыз тили окуулуктарындагы этиш сөздөрдүн үстүнөн жүргүзүлгөн көнүгүү иштеринде да айрым маселелер туура эмес берилип калганын көрүүгө болот. Мисалы: (Аширбаев Т. Кыргыз тили, 1996-ж. Ош.) окуу китебинде “Кыймыл-аракетти билдирген сөздөр” деген тема бар. Анда 200-201-202-көнүгүүлөр абдан туура берилген болуп, окуучулардын аң-сезимин, ойлоосун сүйлөө кебин, адамдар менен кеңири пикир алышууга жөндөмүн арттырса, 199-203-204-205-көнүгүүлөр бир аз туура эмес тандалып алынгандай. Себеби, баланын жаш өзгөчөлүгүнө туура келбей калган учурлар кездешет, кала берсе ал баланын жеке турмушуна дал келбейт. Ушул жерде улуу педагог А. В. Сухомлинскийдин айтканы эске түшөт: “Баланы тарбиялоо үчүн бала менен бала болуу керек”. Башка улуттун балдарына тил үйрөтүп жатканыбызды эске алсак, анда албетте күндөлүк турмушта колдонулуучу сөздөрдүн көбүрөөк болгону максатка ылайык деп ойлойбуз. Бул балдардын өз алдынча иштөөсүнө жана кебин өстүрүүгө жакшы өбөлгө болмокчу.

Мисалы: 203-204-205-206-207- көнүгүүлөр оозеки иштөөгө берилип, окуучулардын оозеки кебин өстүрүүгө эң сонун шарт түзүлөт. Муну менен биз жазуу жумуштарынын аксап жаткандыгына басым жасагыбыз келбейт. Анткени, башталгыч билим берүүдө кыймыл-аракетти билдирген сөздөр катышкан сүйлөм тизмектери абдан керек жана ал балдардын турмушуна абдан жакын болсо деген гана ой.

Биз жүргүзгөн эксперименттердин жыйынтыгына ылайык балдар өзүлөрүнө көбүрөөк тааныш, же күндөлүк турмушунда активдүү колдонгон сөздөрдү жазышканда 67,7 %ы кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү колдонуша турганын билдиришкен.

Демек, мындан белгилүү болгондой балдардын кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү өзүлөрүнүн турмушунда көбүрөөк колдонуша тургандыктары айкын болду.

Окумуштуу Т. Аширбаевдин өзбек мектептеринин 3-классы үчүн жазган окуу куралы (Кыргыз тили, 1999, Ош-Бишкек) бир топ иштелип чыкканы байкалат. Аталган окуу куралында этиш сөз түркүмүнө бир топ системалуу, көлөмдүү материалдар берилген. (73-82-беттер). Мисалы: Этиш, Жөнөкөй жана татаал этиштер, Этиштин оң жана терс формалары. Бул темалардын аталышы да төгүн эмес, анткени, бул жөнүндө сөз болгондо окуучулар окуянын болуп өткөнүн, болуп жатканын, боло турганына кызыгышканы байкалат. Мунун себебин тест аркылуу байкоого болот. Мисалы: “Каркыра менен түлкү” жөнүндөгү жомок. Текст боюнча сюжетти кууп окуган окуучу, окуянын кандайча болуп өткөнүнө абдан кызыкдар. Ал үчүн берилген “улап жазуу”, “ордуна коюу”, “керектүү сөздү тап?”, “ким биринчи?” өңдүү кызыктуу жазуу же оозеки түрүндөгү көнүгүүлөрдү

аткартуу абдан зарыл жараян. Же болбосо, “Мен каркыра же түлкү болоюнчу?” деген темада ролдоштуруу менен балдарды активдештирүүгө да болот. Балдардын тил үйрөнүүсүндө эң ылдам эффективдүү ыкмалардын бири – бул ролдоштуруп окутуу экендиги практикада такталган.

Өзбек мектептери үчүн чыккан окуу китептеринде атайын этиш сөз түркүмүн үйрөтүү үчүн башталгыч класстардын 2-классында эле материалдар берилип, алар жогоруда айтылган көнүгүү жумуштары менен бекемделет. Анда белгиленгендей алгач “Керней-сурнай” деп аталган текст берилет. (Т. Аширбаев, Кыргыз тили, 2-кл., 1993-ж. Ош, 104-бет). Бул текстти балдарга окуп берүү менен андагы кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн айтылышы жана ага карата суроолордун берилишине күбө болобуз. Байкообуз боюнча бала үчүн абдан туура жана кызыктуу түзүлгөн суроо-жооптор балдардын улам тапкычтыгын, балалык ой-чабытын, кыялын, логикалык ойлоосун арттырып, улам кезектеги суроолордун татаалдашына алып барат.

Мисалы:

Атаң кайда?	Ала-тоодо.
Эмне кылат?	Мал <u>багат</u> .
Эмне чалат?	Сурнай <u>чалат</u> .
Эмне ичет?	Кымыз <u>ичет</u> .
Эмне киет?	Чепкен <u>киет</u> .
Эмне тартат?	Керней <u>тартат</u> .

Мындагы белгиленген кыймыл-аракетти билдирген сөздөр балдар үчүн тааныш сөздөр болуп, адегенде эле туура жооп берүүгө шарт түзүлүп жаткандыгын байкоо кыйын эмес. Андан соң, албетте, сөздүк менен иштөөгө көңүл бөлүнөт.

Мисалы:	Керней-карнай	Багат-бокади	Тартат-тортади
	Сурнай-сурнай	ичет-ичади	киет-кияди.

Мындагы кыймыл-аракетти билдирген сөздөр жана аларга берилген суроолор мугалим тарабынан абдан чеберчилик менен алдын ала даярдалып иштелип чыккан усулдун негизинде түшүндүрүлүшү керек. Мындагы айтылуучу ой салыштыруу усулун негиз кылып алууну көздөйт. Анткени бир кесиптешибиз өз оюн мындайча баяндайт: “Окуу китептеринде берилген көнүгүүлөрдүн шарты өз эне тилинде эмес, кыргыз тилинде гана берилгени дурус” (караңыз, “Эл агартуу” журн. №7-8, 2007-ж) бирок, кесиптешибиз балдарды тилди үйрөнүүдө анын грамматикасын билүү, тезирээк өздөштүрүү зарылдыгын эске алса да, окуучулардын оозеки кебин өстүрүүгө басым жасаганы даана байкалат. Кыргыз тили китептериндеги кыймыл-аракетти билдирген машыгуу-көнүгүү үчүн жумуштар жетиштүү берилген деп айтууга болбойт. Эмнегедир эң көп колдонулган

сөздөрдүн грамматикалык бирдиги катары зат атоочтон кийинки эле этиш эсептелсе да, окуу китептеринде башкаларга салыштырмалуу материал аз берилген (3 бет) же материалдар үчүн саат аз бөлүнгөн (1-2 саат).

Башталгыч класстарынын 4-классы үчүн жазылган А. Кадырова, А. Назаровдордун китептеринде этиш боюнча материалдар адегенде эле этиштин терс формасы маалыматтарды берүүдөн башталат. Мында да жогорудагыдай көрүнүш кайталанат, башкача айтканда, текст берилет. Балдардын кебин өстүрүү максатында сөздүк түзүлгөн, макалдардан үзүндү берилген, улам жаңы сөздөрдү (окуучулар үчүн) лексикалык маанисин түшүндүрүп отурган. Мындагы бир өзгөчөлүк которуу жумушунун берилиши болгон. Башкача айтканда, этиштин терс формасынын эрежеси өзбек тилинде (она тили) берилип, аны кыргыз тилине которгула деген көрсөтмө берилет. Сүйлөмдөрдүн үстүнөн жүргүзүлүүчү машыгуу жумуштары өз тилинде (она тили) берилген. Бул окуучулар үчүн абдан ыңгайлуу деп ойлойбуз. Анткени окуучулар этиштин терс формасы эле эмес, грамматиканын кайсы бөлүмү болбосун түшүнүк алып барууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Окуу китепте ар түрдүү кырдаалдагы көнүгүүлөр системасы, тексттер да, көнүгүү жумуштары да абдан кеңири берилген. Жазууга караганда оозеки иштөөгө көбүрөөк көңүл бөлүнгөнүн байкоо кыйын эмес. II чейректе этиштин жак категориясы жөнүндө түшүнүк берилет. Бул чейректин акыркы сааттарында этиштин ыңгай категориясы боюнча материалдар берилип, баяндагыч ыңгайга карата эки бөлүктөн турган “Бала менен акылман” деген темадагы текст берилген. Тексттеги сөздөргө сөздүктөр түзүлүп, атайын таблицалар аркылуу көрсөтмө берилип, баланын логикалык ойлоосуна шарт түзүлгөн. Баяндагыч ыңгайдан соң бышыктоо үчүн көнүгүүлөр, текст түзүү үчүн тапшырмалар, көрсөтмөлөр берилген. Айрым сөздөрдү чак боюнча жазууга көрсөтмө берилген. Материалдардын жалпылоо бөлүмүндө макалдар, таблицалар, кыскача ырлар, жаңылмачтар, түстүү сүрөттөр тематика боюнча берилген. II чейректи жыйынтыктоодо чейректин башындагы материалдарды эске салуу, кайталоо, ал боюнча балдардын билимдерин бышыктоо максатында атайын көрсөтмөлөр берилген. (караңыз Кыргыз тили, 4-кл., 74-бет, 254-256-көнүгүүлөр). Бул көнүгүүлөрдү аткаруу менен баладагы түшүнүктөр тереңдейт, билими бекемделет.

III чейрек толугу менен этиштин калган төрт ыңгайы үчүн материалдар менен толукталган. Баары болуп номерленгени боюнча 95 көнүгүү үчүн материалдар (караңыз жогорку китепте 76-б., 264-көн.; 100-б., 359-көн.) Алардан 52 көнүгүү оозеки иштөөгө берилсе, калган 43 көнүгүү жазуу ишине сунушталган. Ар бир 10-15 көнүгүүдөн соң которуу, жат жазуу, баяндама, дил баян жазуу үчүн тапшырмалар берилген. Бул

балдардын жазуу жумушундагы чыгармачылыгын өнүктүрүү менен катар оозеки жумуштарындагы көндүмдөрүн арттырууга эң сонун шарт түзмөкчү.

Өзбек мектептери үчүн чыгууга даярдалып жаткан окуу куралдары да, куулуктар да, өтө акырындык менен жарык көрүп келе жатат. Анын акыры баягы эле каражатка келип такалат. Буга чейин чыгып келген окуу куралдары абдан изилдене элек болуп, убактынча гана деген менен, мезгил өтүп, тил маселеси курчуп бара жатат. Айрым окумуштууларыбыздын даярдап алган китептери чыгууга даяр болгону менен куру сөз, арзыбаган каражат чеке жылыткан жок.

Жогоруда арзыбаган салыштыруулар, изилдемиш болгон кенедей фактылар, аз да болсо педагогикалык ой-толгоолор азыркы тартыш мезгилдерде элдин керегине жараса эле деген гана ой. Болбосо, жогоруда окумуштуу агай-эжейлердин китептерин тигиндей, мындай дегенден такыр алыспыз. Ошентсе да калыстык үчүн айтып коюу биздин милдетибиз. Окумуштуу Т. Аширбаевдин биринчи жолу өзбек мектептери үчүн жазган кыргыз тили улуттук эмес мектептерде кыргыз тилин окутуп жаткан тилчи окутуучулар үчүн абадай эле зарыл болгондугун эч ким каршы албаса керек. Бул жагынан агайдын өмүрүнүн акыркы чектеринде жасаган эмгеги зор. Окумуштуунун кыргыз тилин бөтөн тил катары башка улуттун өкүлдөрүнө окутуудагы жасаган эмгектери бир топ. Алардын ичинен биз карап жаткан маселе жаатында алгачкы саамалык катары кароого боло тургандары, жогоруда айткандарыбыз.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тили, 2-кл. – Ош, 1993.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тили, 3-кл. – Ош-Бишкек, 1999.
3. Кадырова А., Назаров А. Кыргыз тили, 4-кл. – Б., 2007.
4. Мирзахидова М. Кыргыз тили, 3-кл. – Ош, 1998.
5. Кыргыз тилинин программасы (өзбек мектептеринин 1-11-кл., үчүн) Түз.: Т.Аширбаев, С. Рысбаев, З. Тагаева, А. Акматова, Б. Абдухамидова.
6. “Кутбилим” газетасы, 11. 01. 2008.